

Família, gènere i treball; l'enforçall dels determinants laborals Un estudi de la ciutat de Tijuana (Baixa Califòrnia, Mèxic)*

María José González López

Data de recepció: Febrer 1995

Data d'acceptació: Juny 1995

Resum

En aquest article s'avalua la importància dels processos de constitució de la família en la formació de l'oferta de mà d'obra i s'estableixen els determinants dels membres de la família (segons gènere) per participar en el mercat de treball. Com a troballes principals destaquen: *a)* que el paper de les persones en el mercat de treball està mediatitzat per la seva posició dins de la família, *b)* que les diferents etapes del cicle de vida familiar determinen els nivells d'activitat i les condicions de la participació econòmica dels membres de la família i *c)* que la divisió sexual del treball a l'interior de la llar expressada mitjançant les relacions de parentiu amb el cap de família té una clara implicació en la segmentació del mercat de treball. Així doncs, l'estudi de l'ocupació des de la perspectiva de la família permet d'obtenir una visió més àmplia respecte als determinants de la formació de l'oferta de mà d'obra, sobretot en el cas de les dones.

Paraules clau: gènere, demografia de la família, activitat femenina, maquiladores, Tijuana, Mèxic.

Resumen. *Familia, género y trabajo: la confluencia de los determinantes laborales. Un estudio de la ciudad de Tijuana (Baja California, México)*

En esta investigación se evalúa la importancia de los procesos de constitución de la familia en la formación de la oferta de mano de obra y se establecen los determinantes de los miembros de la familia (según género) para participar en el mercado de trabajo. Entre los principales hallazgos señalamos: *a)* que el papel que tienen las personas en el mercado laboral está mediatizado por su posición en la familia, *b)* que las diferentes etapas del ciclo de vida familiar determinan los niveles de actividad y las condiciones de la participación económica de los miembros de la familia y *c)* que la división sexual del trabajo en el interior del hogar expresada a través de las relaciones de parentesco con el/la jefe/a del hogar tiene

Aquests article és una part de la Memòria de Recerca del Tercer Cicle, «Mujer, familia y empleo en la frontera norte de México. Un estudio de las ciudades de Tijuana (Baja California) y Matamoros (Tamaulipas)», presentada al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona el febrer de 1994. El treball d'investigació ha estat realitzat a «El Colegio de la Frontera Norte» de Tijuana (Mèxic) gràcies al suport econòmic del Comissionat per a Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya. Quant al resultat final d'aquest article, agraeixo sincerament els comentaris a la primera versió fets per Montserrat Solsona, Pau Miret i Rocío Treviño, del Centre d'Estudis Demogràfics.

una clara implicación en la segmentación del mercado laboral. En definitiva, el estudio de la ocupación desde la perspectiva de la familia permite obtener una visión más amplia acerca de los determinantes en la formación de la oferta de mano de obra, principalmente en el caso de la mujer.

Palabras clave: género, demografía de la familia, actividad femenina, maquiladoras, Tijuana, México.

Résumé. *Famille, rapports de sexe (genre) et travail; la fourche des déterminants du travail. Une étude de la ville de Tijuana (Basse Californie, Mexique)*

Cette communication a évalué l'importance de la constitution de la famille dans la formation de l'offre de main-d'oeuvre et a mis en évidence les caractéristiques des divers membres de la famille (en tenant compte du sexe) quant à leur participation au marché du travail. Les principales conclusions montrent: *a)* que la place des personnes sur le marché du travail est influencée par leur position dans la famille, *b)* que les différentes étapes du cycle de vie familial déterminent les niveaux d'activité et les conditions de la participation économique des membres de la famille et *c)* que la division sexuelle du travail à l'intérieur du foyer, qui se manifeste à travers les relations de parenté avec le chef de famille, est clairement exprimée dans la segmentation du marché du travail. En définitive, l'étude de l'emploi à partir de la perspective de la famille permet d'obtenir une vision plus large des déterminants dans la formations de l'offre de main-d'oeuvre, principalement dans le cas de la femme.

Mots clés: rapport de sexe (genre), démographie de la famille, activité féminine, usines de sous-traitance, Tijuana, Mexique.

Abstract. *Family, gender and work; the confluence of the labour factors. A study of the city of Tijuana (Lower California, Mexico)*

This article evaluates the importance of family composition in shaping labour supply and establishes the criteria of the different members of the family (according to gender) for participating in the labour market. The principle findings include: *a)* that a person's role in the labour market is mediated by his/her position in the family; *b)* that the stage in the family life cycle determines the level of activity and the conditions of economic participation of the members of the family and *c)* that the sexual division of labour within the household according to the parental relation with the head of the household is clearly reflected in the segmentation of the labour market. It can be concluded that the study of occupation from a family perspective makes it possible to obtain a broader view of the determinants that shape the supply of labour, especially in the case of women.

Key words: Gender, demography of the family, female work, Tijuana, Mexico.

Sumari

Enfocaments teòrics en l'estudi de les relacions familiar, gènere i treball	Annex de conceptes
Família i treball a la ciutat de Tijuana	Bibliografia
Conclusions	

Labour demand factors explaining female labour force participation have conventionately been associated with trends in the «economy», whereas labour supply factors have been more closely associated with social and cultural factors which resolve around the construction of gender roles and relations in family units. [...] In most cases then, «demand» variables are interpreted as expressions of the wider concept of «mode of production» (usually capitalism), and «supply» factors as reflecting culture and ideology.

Chant, 1991, p. 226-7

Moltes vegades es parla de «la família» com un referent bàsic microsòcial per explicar les relacions que entre els gèneres i les jerarquies estableix el poder patriarcal, exemplificat per la figura paterna. En efecte, els conceptes de «llar» o «família» no suggereixen el que es qualificaria com un espai neutral sinó, contràriament, un context organitzat de manera més o menys harmoniosa al voltant de l'estructura del parentiu, el sexe i l'edat dels diferents membres de la família. A partir d'aquest raonament va sorgir la nostra inquietud per esbrinar quins podien ser els lligams entre l'organització del treball entre els diferents membres de la llar i la seva relació amb el mercat laboral.

En funció del paper que cada membre té dins del seu nucli familiar es presuposarien diferents possibilitats d'accés o de relació amb el món del treball remunerat. Aquesta és una de les grans qüestions que s'afronta en el nostre article, realitzat a partir d'una recerca aplicada a la ciutat de Tijuana (Baixa Califòrnia, Mèxic).

Les variables que caracteritzen les unitats domèstiques es poden classificar entre les categories pròpies que defineixen la seva estructura (sexe del cap de família, composició de parentiu, relació de parentiu amb el cap de família, grandària mitjana de les llars i cicle de vida familiar) i les que defineixen la relació dels membres de la família amb el mercat laboral (ocupació dels membres de la família, nivell salarial del cap de família, etc.). Les qüestions específiques que es responen en aquest article consisteixen a determinar les característiques de les estructures familiars que comporten més benestar per al conjunt de la família, i les que possibiliten millor la participació de les dones en el mercat de treball.

La metodologia seguida per analitzar les relacions entre la família y el mercat laboral ha consistit a fer una tria de les variables més importants que defineixen els diferents tipus d'unitats domèstiques per, seguidament, observar fins a quin grau expliquen la relació dels membres de la família amb l'activitat econòmica.

A la recerca originària es va treballar amb dues ciutats frontereres del nord de Mèxic, l'una a la banda oest (Baixa Califòrnia) i l'altra a la banda est (Tamaulipes). En aquest article només es presenten els resultats corresponents a la ciutat de Tijuana, ateses principalment les limitacions d'espai per desenvolupar la comparació entre les dues ciutats.

Per entendre el context espacial on es desenvolupen les relacions laborals i familiars que es tractaran més endavant, cal tenir presents les característiques de la ciutat de Tijuana, situada a la vora de la línia que delimita el final de Mèxic i l'entrada als Estats Units d'Amèrica. La frontera nord de Mèxic és una àrea de transició entre dos mons: l'industrialitzat dels Estats Units d'Amèrica i el semi-industrialitzat de Mèxic. Entre les dues parts existeix una gran llunyania econòmica i social, la qual contrasta amb les relacions de dependència de molts mexicans que creuen la frontera cap als EUA quotidianament per qüestions laborals o de consum de serveis especialitzats.

Avui dia les ciutats de la frontera nord de Mèxic com Tijuana (692.965 habitants; ENEU, 1990) són conegudes per l'assentament de les multinacionals estrangeres d'ençà que, l'any 1964, s'impulsà el Programa d'Industrialització Fronterera a la Zona Lliure del nord de Mèxic. Des de llavors, les firmes estrangeres han instal·lat plantes de muntatge de productes acabats o semiacabats (conegudes com *maquiladores*) al llarg de la franja fronterera. D'aquesta manera s'inicia el trasllat de les indústries intensives de mà obra de països industrialitzats, com els Estats Units d'Amèrica o el Japó, a nous indrets de baixos costos i bona localització com la frontera nord de Mèxic; on la contractació massiva de mà d'obra femenina ha estat i continua essent un dels fets més destacables.

D'altra banda, Tijuana també és una ciutat de serveis turístics per als nord-americans i una àrea d'atracció per als immigrants de l'interior de Mèxic i d'altres països llatinoamericans que volen creuar —legalment o il·legalment— el pas fronterer cap als EUA. Concretament, Tijuana és un dels punts més importants pel que fa al nombre de creuaments diaris en una de les fronteres més llargues del món (3.700 km aprox.). El fet que Tijuana estigui molt a prop d'un centre urbà dels Estats Units (San Diego) i que es trobi en el camí cap a Los Angeles (una de les ciutats nord-americanes amb més proporció de mexicans) són cabdals per entendre la seva importància com a lloc de pas de les migracions internacionals.

La recerca que es presenta a continuació s'ha fet a partir de la informació de l'*Encuesta Nacional de Empleo Urbano* (ENEU) de l'Instituto Nacional de Geografía y Estadística (INEGI) de Mèxic corresponent al primer trimestre de l'any 1990. L'enquesta ofereix informació sociodemogràfica de la població en edat activa (dotze anys i més) organitzada en arxius d'individus i d'unitats domèstiques (on s'inclouen els menors de dotze anys). En aquest cas es presenten els resultats obtinguts a partir de l'anàlisi de l'arxiu d'unitats domèstiques. En primer lloc, s'ofereixen les aportacions teòriques principals dels estudis de família i mercats de treball realitzades bàsicament en el context d'Amèrica Llatina i, en segon lloc, es mostren els resultats de l'estudi de les estructures familiars i la relació laboral dels membres de la família a la ciutat de Tijuana.

Enfocaments teòrics en l'estudi de les relacions família, gènere i treball

La majoria dels estudis sobre força de treball centren la seva atenció en els individus com a subjectes aïllats. El nostre propòsit ha estat recaptar les principals

aportacions teòriques i treballs de recerca que analitzen el seu camp d'estudi a partir de les unitats familiars.

Un dels primers esforços per analitzar la funcionalitat de la família en el context del sistema capitalista es va fer des de la perspectiva marxista en el moment que es va plantejar la quantificació del treball domèstic. Una de les premisses que s'acceptà aleshores va ser que el treball domèstic permet la manutenció quotidiana de la força de treball i la seva reproducció intergeneracional.

Així doncs, la unitat domèstica esdevé un espai complex on conflueixen diverses funcions, alguna de les quals transcendeix les pròpies relacions del sistema capitalista. Aquest és el cas de les tasques domèstiques per a la reproducció quotidiana familiar que es desenvolupen dins de l'àmbit de la llar (o esfera privada)¹.

A partir d'aquest enfocament ja es comencen a evidenciar les connexions entre l'organització del treball a la llar i al mercat laboral. La llar és l'espai primari on s'organitzen els individus i on s'estableixen les relacions de poder que conformen la divisió sexual del treball (DST) al seu interior. A la llar es realitzen les tasques domèstiques que només aporten valors d'ús segons la perspectiva marxista però que garanteixen la reproducció de la mà d'obra barata en contexts on l'Estat no es responsabilitza de cap mena de servei social o assistencial (Rodríguez, 1983). Per tant, en contexts de pobresa la unitat domèstica representa l'única via de suport de la força de treball; responsabilitat que tradicionalment recau sobre les dones.

Un altre enfocament en l'estudi de la família és el de l'escola neoclàssica: la «Nova economia de la llar» (New Household Economics) iniciada per l'economista Gary Becker² i els seus col·legues de la Universitat de Xicago. L'autor descriu la llar com l'àmbit on els membres de la família s'organitzen de manera econòmicament racional per tal d'assolir l'optimització dels recursos humans segons els criteris del mercat. Aquesta optimització implica dur a terme estratègies de planificació familiar, per exemple, determinar a priori el nombre de fills que es tindran segons el cost d'oportunitats que representin per al conjunt familiar.

La «Nova economia de la llar» justifica la DST dins de la llar a partir de

1. El concepte d'esfera privada i d'esfera pública sorgeix posteriorment com a aportació de l'enfocament feminista en la seva anàlisi de les relacions entre les unitats familiars (espai privat) i el món laboral (espai públic).
2. Les publicacions més importants de Gary S. Becker dins de la línia del New Household Economics són les següents:
 (1981): *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press. Traduït al castellà:
 (1987): *Tratado sobre la familia*. Alianza Editorial. Madrid.
 (1986): «Family», a EATWELL, J., MILGATE, M. i NEWMAN, P. (ed.); *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. Vol. 2. Nova York: Macmillan.
 (1964): *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*. Nova York: Columbia University Press.
 (1976): *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.

les diferències biològiques. Es considera que les famílies més «eficients» són les que organitzen millor el temps de treball dels membres de la seva família, en funció de les activitats que més «escauen» a cadascun d'ells, segons el rendiment econòmic del seu treball remunerat. Tanmateix, aquesta argumentació representa una tautologia des del moment que la segregació sexual en el mercat de treball determina un desavantatge per a l'obtenció dels mateixos recursos entre homes i dones. Aquest enfocament no té en compte l'origen real de la discriminació, les estructures de poder entre sexes, ni les pràctiques discriminatòries del mercat laboral.

Altres autors com Rodríguez (1983) també fan al·lusió als principis de racionalitat econòmica per explicar el fet que hi hagi una proporció molt més alta de dones dedicades a les tasques de la llar. L'autor ho interpreta com un càlcul dins de la lògica de la maximització dels recursos familiars. De la mateixa manera argumenta que la combinació entre treball productiu i reproductiu forma part d'una mateixa estratègia de reproducció social.

No obstant això, tant l'escola del New Household Economics com totes les teories que utilitzen els termes d'«estratègies familiars» i «optimització» han estat àmpliament criticades. Una de les raons és la manca d'evidències empíriques que demostrin la validesa del terme «estratègia», atès que no se sap si realment se'n porten a terme «amb consciència real dels fets» (Selby, 1990).

A part dels enfocaments teòrics esmentats, la família avui dia encara es concep en molts àmbits socials segons el model «tradicional» de treballadors primaris (ingressos principals) i secundaris (ingressos suplementaris). Aquesta interpretació desvaloritza la imatge de l'activitat laboral femenina (considerada de segon ordre), com també la del treball realitzat a la llar.

De totes maneres, és inqüestionable que la relativament recent entrada de la dona al mercat de treball a Mèxic ha motivat molts canvis en l'organització del treball dins de la família, sobretot si tenim en compte que gran part de les dones que s'han incorporat al mercat laboral com a resposta a la crisi han estat dones casades i amb fills (De Oliveira i García, 1990). Tot i que el canvi que això ha produït en l'estructura ocupacional (més feina per a les dones) amb la prevalença del sistema convencional de la DST en l'àmbit domèstic constitueix una de les fonts principals de contradiccions i conflictes en el si actual de la família (Meissner i altres, 1989).

Quan les dones dels estrats populars volen o necessiten treball remunerat es veuen obligades a cercar alternatives que possibilitin el desenvolupament del seu treball dins i fora de la llar. Entre les classes populars mexicanes es parla de «xarxes de solidaritat»³ entre parents o veïns (generalment també del sexe femení) com a suport alternatiu en les tasques reproductives (cura dels infants, etc.). Una altra opció comporta la reorganització de la unitat familiar, per exemple, mitjançant la constitució de llars extenses de tal manera que es transfereixin

3. Aquest concepte ha estat àmpliament utilitzat en estudis sobre els factors inhibidors de l'activitat femenina (Chant, S., 1991; López, S., 1992; González, M., Escobar, A. i De la O, M., 1990).

responsabilitats a un nombre més elevat de membres. I, per últim, una altra sortida és realitzar treball a domicili, amb la qual cosa es trenquen els límits entre el treball productiu i el reproductiu dins de la família.

La inserció massiva de la dona en el mercat de treball produïda a partir dels anys vuitanta a Mèxic s'explica bàsicament per la crisi econòmica i per la necessitat que treballin més membres de la unitat familiar. Per aquest motiu es diu que a Mèxic les dones han estat un element clau a l'hora de portar a terme les «estratègies de supervivència» familiar (González i altres, 1990).

En definitiva, l'accés diferencial al mercat de treball entre homes i dones no respon a l'únic fet de viure en família, sinó també als rols que les persones tenen a l'interior de la seva llar en funció de la DST prevalent. Una persona que vol accedir a una feina afronta els determinants que estableix la demanda laboral, els propis com a oferta de mà d'obra més o menys qualificada i els determinants associats a les característiques específiques de la unitat domèstica a la qual pertany. Aquests últims són l'objecte d'estudi dels propers apartats.

Família i treball a la ciutat de Tijuana

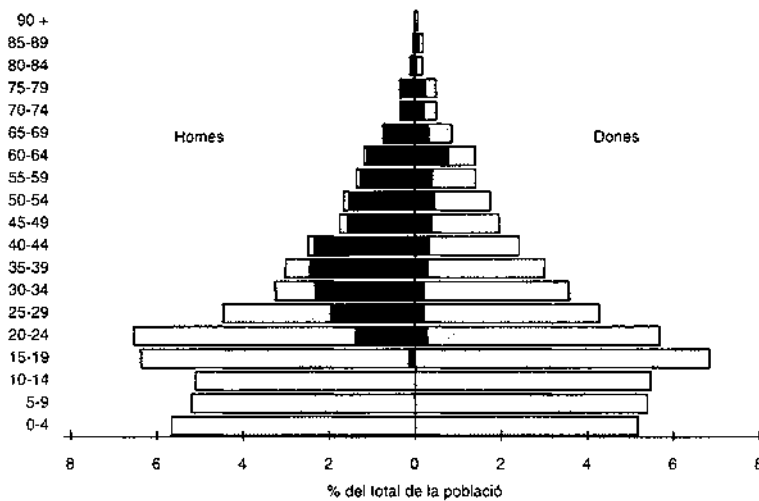
En aquest apartat es presenten els resultats de l'estudi de les unitats domèstiques de la ciutat de Tijuana, on l'any 1990 es varen registrar un total de 157.135 llars (ENEU)⁴. En primer lloc, es descriuen les característiques de l'estructura familiar i, en segon lloc, s'analiza la participació econòmica dels membres de la família segons els tipus de llars a què pertanyen (a l'annex es descriuen els conceptes bàsics emprats en l'anàlisi sociodemogràfica de les unitats familiars).

L'estructura familiar

Caps de família

A la ciutat de Tijuana el 80% de les llars estan encapçalades per homes i el 20% per dones⁵. Al gràfic 1 es mostra l'estructura per sexe i edat dels caps de família. Com es pot observar, pràcticament la totalitat dels homes de 40-44 anys són caps de família, mentre que les dones cap de família són proporcionalment importants en grups d'edat molt més grans. Les dones caps de família tenen una edat mitjana molt més alta que la dels homes, perquè hi ha una proporció més elevada de dones vídues (44%); fet que s'associa a una esperança de vida femenina més gran. Això ens explica que el 89% de les dones caps de llar pertanyin a famílies monoparentals. D'altra banda, les llars encapça-

4. Tota la informació estadística que es proporciona correspon a l'enquesta ENEU (1990), sempre i quan no s'especifiquin altres fonts.
5. Aquest percentatge de llars encapçalades per dones no és gens menyspreable, se situa molt per sobre del percentatge nacional d'un 13,3% (*Encuesta Nacional de Fecundidad y Salud* (ENFES), 1987) i no s'allunya gaire del percentatge registrat als Estats Units amb un 27% (dada del 1987 de Selby, i altres, 1990).

Gràfic 1. Estructura dels caps de família per sexe i grups quinquennals d'edat, 1990 (%). Tijuana. ■ Caps de família; □ resta de la població del grup d'edat respectiu. Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Encuesta Nacional de Empleo Urbano* (ENEU), primer trimestre de 1990.

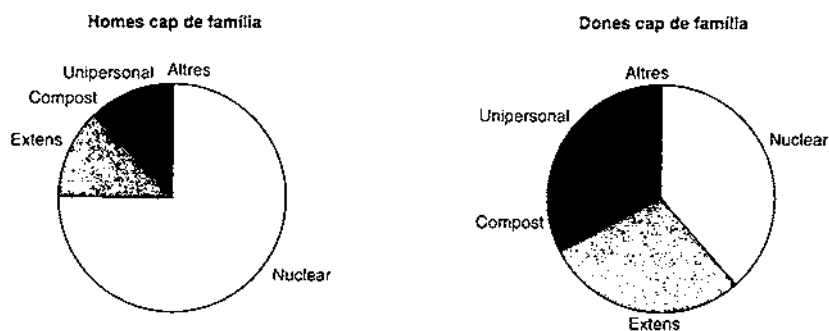
lades per homes són molt més homogènies, ja que el 89% estan encapçalades per homes casats o units.

Tipus de llars

El tipus de llar predominant a Tijuana és el nuclear (69%), com succeeix al conjunt de la República Mexicana i a l'Amèrica Llatina (Chant, 1990). La resta de les llars són extenses en un 16%, compostes en un 7% i unipersonals en un 7%.

En comparació al conjunt de Mèxic trobem que a Tijuana hi ha una proporció més elevada de llars compostes (un 6% més) i sense component nuclear (un 4% més), la qual cosa es pot atribuir a les característiques migratòries de les ciutats frontereres. El fet que Tijuana sigui al bell mig de les xarxes migratòries internacionals cap als Estats Units fa que molts nousvinguts s'afegeixin a famílies ja assentades a la ciutat i, d'aquesta manera, les estructures familiars esdevinguin més complexes (López, 1990).

Pel que fa a les dones caps de família, predominen a les llars complexes (extenses o compostes), mentre que els homes ho fan a les llars nuclears (76%, vegeu gràfic 2). El fet que les dones predominin a llars de tipus més complexes es pot explicar com a part d'una «estratègia de supervivència», atès que amb un nombre més elevat d'adults s'aconsegueixen més ingressos familiars i més possibilitats d'ajut en el treball domèstic. També és destacable la proporció de dones que viuen en llars unipersonals, molt més alta que en el cas dels homes. Aquestes dones són molt probablement dones grans, vídues en la seva majoria,

Gràfic 2. Distribució de les unitats domèstiques per tipus de llars segons el sexe del cap de família, 1990 (%). Tijuana. Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'Encuesta Nacional de Empleo Urbano (ENEU), primer trimestre de 1990.

que romanen soles a la llar per la mort del marit a causa de la seva major esperança de vida.

La grandària de la llar

La grandària mitjana de les llars a la ciutat de Tijuana és de 4,41 membres, una grandària més petita que a la República Mexicana (4,81) i semblant a la d'altres contextos urbans com el de la Ciutat de Mèxic (4,37)⁶. El fet que el conjunt de Mèxic tingui una grandària mitjana més gran es pot explicar pel pes de les regions rurals, on probablement les famílies són més grans. D'altra banda, la grandària de les llars de Tijuana, una mica superior a la de Ciutat de Mèxic, reflecteix la dinàmica demogràfica de les ciutats frontereres amb una població molt jove d'alta fecunditat (índex sintètic de fecunditat de 3,27 criatures per dona l'any 1986; González, 1992) i unes estructures familiars més complexes.

El cicle de vida familiar

El cicle de vida familiar està constituït per les etapes per les quals transcorre una llar des de la seva constitució fins a la seva dissolució. En el cas d'una família nuclear aquestes etapes es poden simplificar com: el matrimoni (*formació*), el creixement de la família des que neix el primer fill fins que neix l'últim (*expansió*), la partença successiva dels fills (*contracció*) i la mort d'algun dels cònjuges (*dissolució*). La mort del cònjuge sobrevivent estableix el final del cicle de vida familiar⁷.

6. La grandària mitjana a nivell nacional i de la Ciutat de Mèxic s'han calculat a partir de les dades del cens de 1990.
7. Al manual de demografia de G. Tapinos (TAPINOS, G. (1988): *Elementos de Demografía*. Espasa-Calpe Universidad. Madrid. España.) hi ha una breu descripció del concepte del cicle de vida familiar; per entrar en un debat més ampli, vegeu: OJEDA DE LA PEÑA, N. (1989); *El curso de vida de las mujeres mexicanas. Un análisis sociodemográfico*. UNAM. México.

El concepte de cicle de vida familiar es pot aplicar a les llars nuclears amb el supòsit que passen per les cinc etapes abans esmentades. Tanmateix, el seu ús comporta problemes en societats on els arranjaments familiars es transformen continuament (nombre més elevat de divorcis, relacions consensuals, constitucions familiars complexes amb més d'una parella conjugal, etc.).

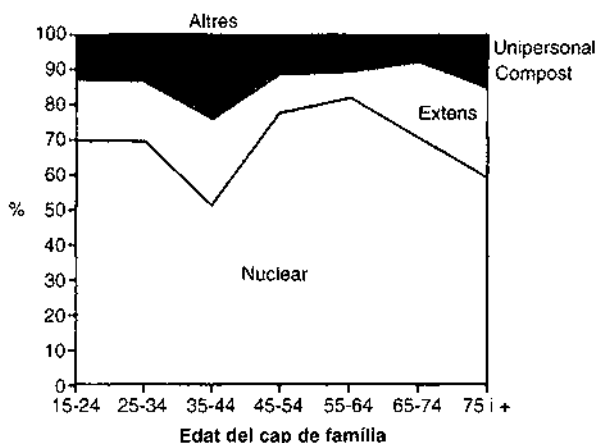
La base de dades de l'enquesta ENEU només permet de fer una anàlisi transversal de la situació del moment (l'any 1990). Tanmateix, podem fer el supòsit que els resultats obtinguts de l'observació de moment reflecteixen el cicle de vida familiar d'una *generació fictícia* que al llarg de tota la seva vida es comportés (pel que fa als diferents esdeveniments que defineixen l'evolució d'una unitat familiar) com ho fan els individus enquestats en el moment de l'observació.

En aquest apartat utilitzem l'edat del cap de família com a referent del cicle de vida de la unitat domèstica. A Tijuana el 56% dels caps de família tenen entre 15 i 44 anys. I si només tenim en compte el conjunt de les llars nuclears, trobem que el 82% són en aquest grup d'edat de 15 a 44 anys. Així doncs, a la ciutat hi ha un predomini de famílies joves en l'etapa de l'expansió familiar, la qual cosa té unes implicacions molt importants pel que fa a les futures projeccions de la demanda laboral.

Pel que fa al nombre mitjà de persones per llar a les diferents etapes del cicle de vida familiar, aquest comença a escurçar-se a partir de quan el cap de família té més de 44 anys. En aquesta edat s'inicia el període de contracció familiar per l'emancipació dels fills de la llar materna. D'aquesta manera s'assumeix que les llars inicien —en terme mitjà— la seva transició cap a una altra etapa del cicle de vida familiar (*contracció*) a partir de quan el cap assoleix els 45 anys.

En segon lloc, s'han estudiat els canvis de l'estructura de la unitat domèstica en el decurs de les diferents etapes del cicle de vida familiar (vegeu gràfic 3). Per aquest exercici s'ha fet la distribució de la població segons els tipus de llars a cadascuna de les etapes del cicle de vida familiar.

Les transformacions de l'estructura de parentiu són conseqüència dels canvis econòmics i dels patrons culturals en la formació de les llars (edat al matrimoni, nombre de fills, edat d'emancipació dels fills, etc.). A Tijuana trobem que en les primeres etapes del cicle de vida familiar (formació i expansió) predominen les llars nuclears, fins que els caps de família tenen aproximadament entre 25 i 34 anys. I quan els caps de família tenen més de 35 anys hi ha una proporció més elevada de llars complexes. Una explicació pot ser que els fills no aconsegueixin independitzar-se i es mantinguin units a la família nuclear original. Per últim, quan la llar està en una etapa avançada del cicle de vida familiar —on la situació més probable és que només hi romangui el matrimoni original o que el cap de família sigui inactiu— predominen les famílies complexes (extenses o compostes). Això succeeix quan els caps de família tenen al voltant dels 64 anys.

Gràfic 3. Distribució de la població per tipus de llars i cicle de vida familiar, 1990 (%). Tijuana. Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'Encuesta Nacional de Empleo Urbano (ENEU), primer trimestre de 1990.

La participació econòmica dels membres de la família

A continuació s'analitzen els nivells de participació econòmica dels membres de la família segons les característiques de les unitats domèstiques a què pertanyen (tipus de llars, cicle de vida familiar, etc.). D'aquesta manera es poden esbrinar les característiques de l'estructura familiar que més afavoreixen l'activitat econòmica dels diferents membres de la unitat domèstica, específicament de les dones.

Els nivells d'activitat en diferents contextos familiars

Per analitzar els nivells d'activitat econòmica s'utilitza com a indicador la taxa d'activitat dels membres de la família per tipus de llars⁸, que indica la relació entre la població econòmicament activa de 12 a 64 anys d'edat de les unitats domèstiques entre el total de la població de 12 a 64 anys de les mateixes unitats domèstiques.

A la taula 1 apareixen les taxes específiques d'activitat dels membres de la família per sexe i edat segons els tipus de llars sense tenir en compte el cap de família. El cap de família se n'ha exclòs perquè només volíem veure com es comporta la resta dels membres de la llar i, a més a més, perquè aquest membre familiar correspon en la majoria dels casos a una persona activa.

En primer lloc, cal destacar que l'activitat de les dones adultes, que pertanyen a llars no nuclears, és lleugerament més alta (36%) que l'activitat de les dones

8. Aquesta taxa ha estat àmpliament utilitzada per altres autors, com Brígida García, Humberto Muñoz i Orlandina de Oliveira (1983, 1988) en estudis de família i mercats de treball a la Ciutat de Mèxic i a diverses ciutats brasileres.

Taula 1. Taxes d'activitat dels membres de la família per sexe i grans grups d'edat segons els tipus de llars, 1990. Tijuana.

	Nuclears		No nuclears		Total	
	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes
Juvenils (12-17 anys)	15,25	16,60	13,32	32,82	14,74	20,40
Adults (18-64 anys)	28,85	76,98	36,07	87,29	31,19	82,24
Total	25,42	48,53	30,63	74,01	27,12	58,66

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Encuesta Nacional de Empleo Urbano* (ENEU), primer trimestre de 1990.

que pertanyen a llars nuclears (29%). Aquesta mateixa observació s'ha pogut comprovar en altres ciutats de la frontera, per la qual cosa es pot afirmar que l'estructura familiar extensa o composta està relacionada amb l'activitat femenina. Aquests resultats també han estat àmpliament corroborats per altres estudis realitzats a Mèxic o al Brasil (García i altres, 1983; Chant, 1991) i normalment s'atribueix al suport mutu entre dones en el treball reproductiu, com també a una possible redistribució de les tasques domèstiques entre homes i dones.

Pel que fa a l'activitat masculina (sense tenir en compte el cap de família), també experimenta un augment en el nivell de participació en canviar l'estructura familiar, malgrat que els homes gairebé sempre tenen dedicació exclusiva al treball remunerat i no pateixen els problemes de compatibilització entre les tasques domèstiques i les productives. Tanmateix, aquest augment de la participació masculina respon a motius molt diferents als que intervenen en el cas de les dones. S'ha trobat una forta correlació entre els nivells de pobresa i l'existència de llars complexes (no nuclears), per la qual cosa el fet de viure a llars no nuclears, entès com a estratègia familiar per aconseguir millors economies d'escala, explicaria que s'intensifiqués l'activitat masculina entre els homes més joves (altrament estudiants) o els més grans (altrament jubilats).

Els condicionants familiars de l'activitat femenina

En aquest apartat s'analitzen específicament els trets de la família que, al nostre parer, exerceixen més influència sobre l'activitat femenina: el sexe del cap de família, els tipus de llars i el cicle de vida familiar.

En primer lloc, es fa una valoració de l'efecte del cicle de vida familiar (dues etapes), el sexe del cap de família i els tipus de llars sobre l'activitat femenina. El creuament d'aquestes tres variables es mostra a la taula núm. 2.

A les llars encapçalades per dones les taxes més altes d'activitat femenina s'assoleixen a les famílies nuclears (51%), indistintament de les etapes del cicle de vida familiar. Altrament, a les llars no nuclears hi ha més activitat femenina a l'etapa jove del cicle de vida familiar (moment en què més es necessita l'entrada d'ingressos extres) i nivells molt més reduïts a les etapes avançades, quan les llars normalment compten amb fills en edat activa (potencialment treballadors).

Taula 2. Taxes d'activitat femenines per tipus de llars i cicle de vida familiar segons el sexe del cap de família, 1990. Tijuana.

	Nuclear			No nuclear		
	Cap de família			Cap de família		
	Dones	Homes	Total	Dones	Homes	Total
15 a 44	50,05	20,72	23,69	56,30	23,18	31,82
45 i +	51,66	28,97	32,25	39,13	29,57	33,66
Total	50,89	24,18	27,38	44,28	26,53	32,90

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'Encuesta Nacional de Empleo Urbano (ENEU), primer trimestre de 1990.

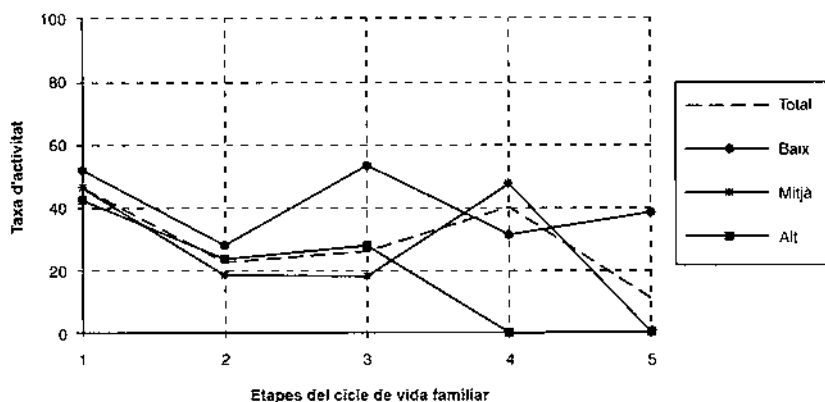
A les llars encapçalades per homes, independentment del tipus de llar (nuclear o no nuclear), les taxes d'activitat femenina són més altes a l'etapa més avançada del cicle de vida familiar, molt probablement per l'entrada al mercat de treball de les filles en edat activa.

En definitiva, el comportament de l'activitat femenina a les llars encapçalades per dones segueix patrons de participació laboral totalment independents de les llars encapçalades per homes. Això es pot atribuir no només als trets sociodemogràfics específics de les dones caps de família (en proporció més elevada vídues o separades), sinó també a què desenvolupen tant com poden el rol de *breadwinners* igual que els homes. I, malgrat que la majoria de les dones caps de família tenen una edat mitjana més alta que la dels homes caps de família —la qual cosa implica un doble desavantatge per participar en el mercat de treball (discriminació per raons de sexe i d'edat)— les seves taxes d'activitat total són molt més altes que les assolides per altres dones que pertanyen a famílies encapçalades per homes on se'ls atorga predominantment el rol de «mestressa de casa».

En segon lloc, es fa una valoració de l'efecte del cicle de vida familiar (cinc etapes)⁹ de les llars nuclears i el nivell d'ingressos del cap de família sobre l'activitat femenina. El creuament de les dues variables es mostra al gràfic 4.

En primer lloc cal fer esment de les taxes totals assolides per les dones que

9. En aquest exercici construïm les etapes del cicle de vida familiar mitjançant la combinació entre l'edat dels caps de família i la dels fills (només en el cas de les llars nuclears). La classificació és la següent: a) cap de família entre 15 a 39 anys sense fills, b) cap de família entre 15 a 39 anys amb el fill gran de 0 a 9 anys, c) cap de família entre 15 a 39 anys amb el fill gran de 10 a 17 anys, d) cap de família entre 15 a 39 anys amb el fill gran de 18 anys i més, i e) cap de família de 40 anys i més sense fills. Aquests grups abracen àmpliament les diferents etapes del cicle de vida familiar des de la constitució familiar fins a l'expansió i la contractació. Com ja vàrem esmentar, el concepte de cicle de vida pressuposa l'existència d'una família arquetípica basada en parelles conjugals tradicionals amb una pauta homogènia de comportament i implica una aplicació restringida a les llars nuclears, perquè en altres composicions de parentiu hi poden haver diverses parelles conjugals, amb la qual cosa el model esdevé molt més complex.

Gràfic 4. Taxes d'activitat femenina (12-64) per ciclo de vida familiar de les llars nuclears segons el nivell d'ingressos del cap de família, 1990. Tijuana. Etapes del ciclo de vida familiar: 1. Caps de família de 15 a 39 anys sense fills; 2. Caps de família de 15 a 39 anys amb el fill gran de 0 a 9 anys; 3. Caps de família de 15 a 39 anys amb el fill gran de 10 a 17 anys; 4. Caps de família de 15 a 39 anys amb el fill gran de 18 anys i més; 5. Caps de família de 40 anys i més sense fills. Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Encuesta Nacional de Empleo Urbano* (ENEU), primer trimestre de 1990.

pertanyen a famílies el cap de les quals té diferents nivells salarials. Així, les dones que pertanyen a llars d'ingressos baixos són les que tenen les taxes més elevades (53%) respecte a les dones que viuen en llars on el cap de família té ingressos mitjans (18%) o alts (28%). En aquest cas podríem dir que la necessitat per si mateixa ens explica, més que no pas les característiques de la demanda laboral, la inserció en el mercat de treball de certs sectors de la força de treball femenina.

Pel que fa a les taxes d'activitat segons les etapes del ciclo de vida familiar, trobem que: *a)* les dones que pertanyen a llars d'ingressos baixos assoleixen taxes d'activitat més altes que les dones de llars d'ingressos mitjans o alts en gairebé totes les etapes; *b)* les dones que pertanyen a llars on el cap de família té ingressos mitjans tenen taxes d'activitat molt reduïdes a les dues etapes bàsiques d'expansió familiar (amb els fills més grans de 0 a 17 anys) i assoleixen taxes més altes a la primera etapa de contracció familiar (quan els fills ja tenen l'edat d'independitzar-se; 18 anys i més), i, per últim, *c)* les dones que pertanyen a llars on el cap de família té ingressos alts tenen taxes relativament altes a l'etapa de la constitució familiar (com succeeix a totes les dones) i taxes molt més reduïdes a l'etapa de l'inici de l'expansió familiar (amb el fill més gran de 0 a 10 anys).

El tret en comú de totes les dones (d'ingressos baixos, alts o mitjans) és que les etapes de l'expansió familiar s'associen a nivells d'activitat molt reduïts perquè, al cap i a la fi, les dones continuen sent les principals encarregades de la reproducció de la força de treball familiar.

Per concloure, a les llars encapçalades per dones el context familiar més afavoridor per l'activitat femenina és pertànyer a llars nuclears o compostes. Altrament, a les llars encapçalades per homes —sobretot a les nuclears— el context familiar més propici per l'activitat femenina es dona a les etapes més avançades del cicle de vida familiar, quan els fills més grans poden tenir una presència més gran en el mercat de treball i/o col·laborar amb les tasques domèstiques. Per les dones que es troben a les etapes més avançades del cicle de vida familiar (dones d'edat madura) semblaria molt més difícil participar en el mercat de treball que si fossin joves. Tanmateix, a les ciutats frontereres, com també a totes les grans ciutats mexicanes, les possibilitats de l'autoocupació dins del sector informal urbà són molt grans per als grups més pobres, indistintament de l'edat de la força de treball femenina.

La inserció laboral dels membres de la família

En aquest apartat es mostra com la posició de les persones dins de la llar (o parentiu amb el cap de família) i el sexe de cadascun dels membres es relaciona amb la segmentació horitzontal (entre sectors d'activitat) de la força de treball. Per tal de provar-ho s'ha creuat la variable de la inserció sectorial de cada persona amb la seva relació de parentiu amb el cap de família i els tipus de llars.

En primer lloc, s'ha analitzat la inserció sectorial de la població ocupada segons el sexe i la relació de parentiu amb el cap de família (gràfic 5). Per fer el creuament d'aquestes variables s'ha realitzat una estandardització de l'ocupació sectorial respecte a la mitjana de l'ocupació total segons la relació de parentiu per a cada sexe¹⁰.

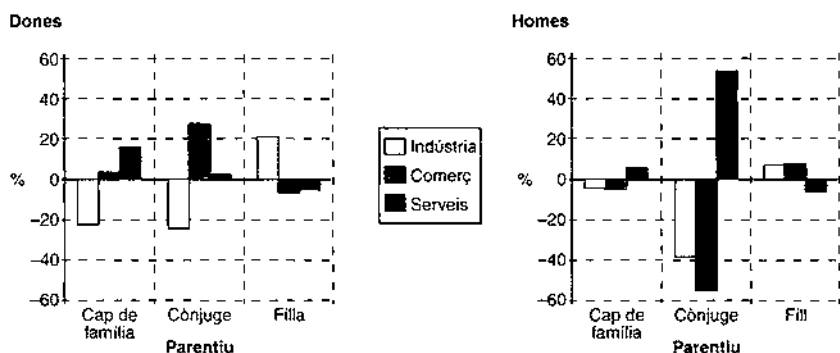
Les dones *caps de família* tenen una presència més gran en el sector serveis (+12%), i per la seva participació en la indústria (amb un -24% de la mitjana) es poden inferir baixes possibilitats que treballin dins d'aquest sector. Quan són *cònjuges* també tenen una presència a la indústria molt per sota de la seva mitjana ocupacional, encara que destaquen com a treballadores dins del comerç. L'activitat en el comerç ofereix més possibilitats de flexibilització horària i, d'altra banda, dins d'aquest sector es desenvolupa en un grau més elevat el treball per compte propi.

10. Mitjançant l'estandardització aïllem l'efecte de l'estructura de parentiu sobre els percentatges d'ocupació sectorial. Calia utilitzar un indicador senzill que mesurés la desviació (ocupació sectorial per parentiu) respecte a la mitjana de l'ocupació total segons el parentiu i el sexe. La fórmula emprada és la següent:

$$[(\alpha/\beta) - 1] \times 100 = \delta$$

on α és el percentatge de la població ocupada masculina i femenina, β és el percentatge de la població total ocupada masculina i femenina per relació de parentiu i δ indica el valor estandarditzat.

Quan el resultat és 0 el percentatge de l'ocupació en el sector X és igual a l'estructura (o percentatge de persones del parentiu X ocupades). A mesura que s'allunya més del 0 significa que amb el signe positiu hi ha una presència més elevada en el sector X i amb el signe negatiu hi ha una presència més baixa en el sector X , independentment del nombre de persones que hi hagi en cada parentiu.

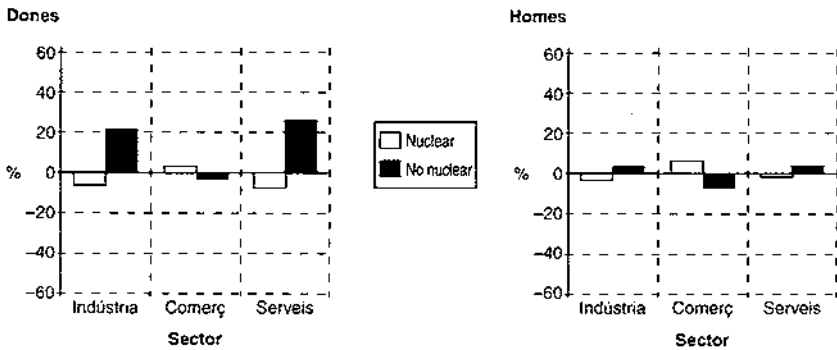

Gràfic 5. Estandardització de l'ocupació sectorial respecte a la mitjana de l'ocupació total segons la relació de parentiu per sexe, 1990. Tijuana. Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Encuesta Nacional de Empleo Urbano* (ENEU), primer trimestre de 1990.

Les *filles* tenen una presència molt alta a la indústria —molt probablement a les plantes maquiladores— (amb un +21% per sobre de la mitjana) i molt baixa a la resta dels sectors. La indústria, a l'inrevés del comerç, és molt rígida en l'organització del treball per les llargues jornades laborals, els estrictes horaris i els enclavaments de localització, normalment allunyats dels centres residencials; raons per les quals les filles tenen més possibilitats de treballar-hi que les mares.

Pel que fa als *homes*, quan són *caps de família* no tenen una presència diferencialment destacable en cap dels sectors econòmics. Només es podria assenyalar que l'indicador de càlcul és de +5% dins del sector serveis. Això vol dir que l'ocupació sectorial dels caps de família es distribueix homogèniament. No hi pateixen el mateix patró de segmentació que les dones caps de família o, altrament dit, el rol de cap familiar no imposa cap restricció per treballar a qualsevol dels sectors d'activitat. Quan els homes no es registren com a caps de família sinó com a *esposos* de la dona cap de família tenen un predomini en el sector serveis (+52%). Tanmateix, aquesta dada no és gens significativa, atès el biaix associat al petit nombre de casos existents dins d'aquest grup (només un 1,28% de la població ocupada masculina). I, per últim, els *fills* tenen una distribució ocupacional molt homogènia entre els sectors d'activitat (+6% indústria, +6% comerç i -6% serveis). Fet que destaca davant la segmentació de les filles, molt més especialitzades en la indústria i molt poc presents en la resta dels sectors (-9% comerç i -7% serveis).

En segon lloc, s'ha analitzat la inserció sectorial de la població ocupada segons el sexe i els tipus de llars (gràfic 6). Aquí hem d'assenyalar que, així com per als homes el fet de pertànyer a llars complexes (no nuclears) no suposa cap canvi significatiu respecte a la distribució de l'ocupació sectorial, per a les dones té un efecte important: les dones que pertanyen a llars no nuclears tenen una

Gràfic 6. Estandardització de l'ocupació sectorial respecte a la mitjana de l'ocupació total segons els tipus de llars per sexe, 1990. Tijuana. Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'Encuesta Nacional de Empleo Urbano (ENEU), primer trimestre de 1990.

participació molt alta en la indústria (nuclear - 8% i no nuclear + 27%) i als serveis (nuclear - 8% i no-nuclear + 27%).

El tipus de llar nuclear dificilment possibilita l'accés de la força de treball femenina a les ocupacions que requereixen relacions laborals molt rígides (com el treball industrial a Tijuana) i comporta dificultats per a la compatibilització de les responsabilitats familiars i laborals. Això manifesta que les relacions de gènere a l'interior de la família, mitjançant les quals s'estableixen les jerarquies de poder i la repartició de les responsabilitats vers la família, articulen al mateix temps les potencialitats d'accés al treball productiu dels diferents membres de la llar. Aleshores, els rols dins de la família determinen els patrons d'ocupació sectorial en el mercat de treball; que, juntament amb les característiques de l'estructura econòmica local, deriven en la formació de mercats de treball segmentats en funció del sexe i del parentiu.

Conclusions

El propòsit d'aquest article ha estat mostrar els estrets lligams existents entre les característiques de la participació de la mà d'obra (femenina i masculina) i les relacions de parentiu i sexe a l'interior dels diferents arranjaments familiars. El context geogràfic escollit per l'estudi ha estat la ciutat de Tijuana a la frontera nord de Mèxic, ciutat caracteritzada per les intenses relacions econòmiques i socials de caràcter binacionals (Mèxic-EUA) i per l'assentament d'empreses multinacionals d'acoblament (maquiladores) d'ençà que s'atorgà el règim de zona lliure a la franja fronterera.

El supòsit a priori de la investigació partia d'entendre la unitat domèstica com una instància mitjancera entre el mercat de treball i l'individu. En aquest sentit, es fa palès que el paper que cada persona té en el mercat de treball està

en funció no només de la seva qualificació professional, sinó també del seu rol o parentiu dins l'estructura familiar.

En la primera part de l'estudi empíric es descriuen les característiques bàsiques de les estructures familiars que més afavoreixen o inhibeixen l'activitat femenina:

- Els tipus de llars són un element clau per entendre la participació remunerada de les dones. Les llars més complexes (extenses o compostes) proporcionen més mà d'obra femenina disponible per entrar al mercat de treball que les llars nuclears.
- L'estrat social familiar. Hi ha més participació laboral femenina quan les dones viuen en llars encapçalades per homes de baixos ingressos i d'alts ingressos. En el primer cas, l'entrada en el mercat de treball es motiva per la senzilla necessitat d'obtenir més ingressos per a la unitat familiar i el segon cas es podria explicar per motius ideològics de realització personal associada al fet que aquestes dones tenen alts nivells educatius.
- El sexe del cap de família determina completament la lògica de la participació de la mà d'obra femenina. Les llars encapçalades per dones pateixen condicions econòmiques molt més vulnerables i, per tant, existeix una pressió més forta perquè la taxa d'activitat del conjunt de la unitat familiar sigui més alta. Els trets que motiven llur vulnerabilitat són: *a)* l'edat mitjana més elevada de les dones cap de família respecte als homes cap de família (amb els problemes que això comporta per trobar feina en una ciutat on el treball femení remunerat és bàsicament per a dones joves), i *b)* que siguin en la seva majoria llars monoparentals. Aquestes inconveniències es contraresten amb la constitució de llars més complexes que aporten més ajut familiar (ampliació dels membres) i generen economies d'escala.

I, en la darrera part de l'estudi, s'evidencia que la posició de cada persona a l'interior de la llar, en funció del parentiu amb el cap de família i del seu sexe, està estretament relacionada amb l'existència de determinats patrons d'inserció sectorial:

- Les *filles* tenen una participació molt important dins del sector industrial i les dones amb el parentiu d'*esposes* treballen en sectors més flexibles com el comerç i, generalment, ho fan per compte propi. Mentre que als homes no se'ls atribueix cap mena de determinació per participar indistintament en els tres sectors econòmics en funció del seu parentiu (caps de família, fills o esposos).
- Els tipus de llars són un factor important per entendre la participació femenina sectorial, atès que gran part de les dones que treballen a la indústria pertanyen a llars complexes (extenses o compostes).

En definitiva, l'estudi de l'ocupació des de la perspectiva de la família ens permet d'obtenir una visió molt més àmplia pel que fa als factors que intervenen en la formació de l'oferta de mà d'obra, sobretot en el cas de la dona. Es podria dir, fins i tot, que les característiques de la participació de la mà d'obra masculina es descriuen a partir de les peculiaritats de la demanda labo-

ral, mentre que en el cas de les dones hem de recórrer a uns altres elements associats a la seva formació com a oferta de mà d'obra, on els condicionants familiars constitueixen un element de primer ordre.

Annex de conceptes

Llar és la unitat econòmica i social constituïda pel conjunt d'individus que conviuen habitualment sota el mateix sostre i ocupen el mateix habitatge (Burch, Lira i López, 1976, p. 7).

Família es defineix com els llaços de parentiu que sorgeixen del procés de reproducció que reglamenten en funció del costum o la llei (Burch i altres, op. cit., p. 7). Nosaltres utilitzem els conceptes de llar, unitat domèstica i família indistintament per fer al·lusió al concepte de llar-unitat domèstica, tal com s'entén a l'enquesta ENEU.

Cap de família és la persona reconeguda com a tal pels membres de la llar (criteri de l'enquesta).

Els tipus de llars fan referència a la composició de la família i indiquen la complexitat familiar. Les categories bàsiques (ordenades de més a menys complexitat) són les següents (segons les definicions emprades per l'ENEU): llar *unipersonal* (una persona que viu sola en un habitatge), llar *nuclear* (una parella de cònjuges amb o sense fills solters o un cap de família amb o sense fills solters), llar *extensa* (una llar nuclear més un altre parent per ascendència, descendència, col·lateralitat o qualsevol combinació d'aquestes), llar *composta* (una llar nuclear o extensa més altres parents que no siguin ascendents, descendents o col·laterals del cap de família o altres persones sense parentiu amb el cap de família). Aquest conjunt es pot aplegar en dues categories: llars *familiars* (que parteixen de la llar nuclear) i llars *no familiars* o sense component nuclear (persones que no deriven d'un cap de família ni de cap altra relació amb ell).

Llars monoparentals són aquelles on només hi ha un sol membre de la parella —l'home o la dona— que viu amb un fill o amb més d'un fill no emancipat.

Grandària de la llar és la mitjana aritmètica de la distribució de les llars per grandària, que es calcula com la raó entre la població total d'aquesta unitat i el nombre de llars.

Bibliografia

- BURCH, T.; LIRA, L. F.; LÓPEZ, V. F. (1976). *La familia como unidad de estudio demográfico*. Chile: Centro Latinoamericano de Demografía (CELADE).
- CHANT, S. (1988). «Mitos y Realidades de la formación de familias encabezadas por mujeres: el caso de Querétaro, México». A GABAYET, L. i altres (comps.). *Mujeres y Sociedad, Salarios, Hogar y Acción Social en el Occidente de México*. Guadalajara: El Colegio de Jalisco. CIESAS, p. 181-203.
- CHANT, S. (1991). *Women and Survival in Mexican cities*. Manchester: University Press. UK.

- DE OLIVEIRA, O.; GARCÍA, B. (1990a). «Expansión del trabajo femenino y transformación social en México: 1950-1987». A AA.DD. *México en el umbral del milenio*. Centro de Estudios Sociológicos. El Colegio de la Frontera Norte, p. 345-374.
- DE OLIVEIRA, O.; GARCÍA, B. (1990b). «Trabajo, fecundidad y condición femenina en México». A *Estudios Demográficos y Urbanos*, n. 15, vol. 5 n. 3. Centro de Estudios Demográficos y Urbanos. El Colegio de México.
- GARCÍA, B.; MUÑOZ, H.; DE OLIVEIRA, O. (1979). «Migración, familia y fuerza de trabajo en la Ciudad de México». A *Cuadernos del CES*, n. 26. El Colegio de México: Centro de Estudios Sociológicos.
- GARCÍA, B.; MUÑOZ, H.; DE OLIVEIRA, O. (1983). *Familia y Mercado de Trabajo. Un estudio de dos ciudades brasileñas*. El Colegio de México e Instituto de Investigaciones Sociales. UNAM, México.
- GONZÁLEZ, M.; ESCOBAR, A.; DE LA O, M. (1990). «Estrategias versus Conflicto: Reflexiones para el estudio del grupo doméstico en época de crisis». A DE LA PEÑA i altres (comps.). *Crisis, conflicto y sobrevivencia. Estudios sobre la sociedad urbana en México*. Universidad de Guadalajara. CIESAS, México, p. 351-367.
- GONZÁLEZ, R. S. (1992): *La fecundidad en la frontera norte de México: Tijuana, Ciudad Juárez y Nuevo Laredo*. Tijuana: El Colegio de la Frontera Norte. Departamento de Población. Cuadernos, n. 3. México.
- INEGI (1989a). *Manual de crítico-codificador. Encuesta Nacional de Empleo Urbano*.
- INEGI (1989b). *Manual del entrevistador. Encuesta Nacional de Empleo Urbano*.
- INEGI (1990a). *XI Censo General de Población y Vivienda. Baja California. Resultados definitivos tabulados básicos*. Vol. 1.
- INEGI (1990b). *XI Censo General de Población y Vivienda. Estados Unidos Mexicanos. Resumen general*.
- LÓPEZ, S. (1992). «Empleo femenino, trabajo doméstico y redes de intercambio en Tijuana». Presentat a les jornades *COLEF II*. Dies 22, 23 i 24 d'octubre. Tijuana (B.C.), Mèxic.
- MEISSNER, M. i altres (1989). «No Exit for wives: Sexual Division of Labour and the Cumulation of Household Demands in Canada». A PAHL, R. E. (ed.) *On Work. Historical, Comparative and Theoretical Approaches*. Ed. Blackwell. U. K., p. 476-495.
- RODRÍGUEZ, A. M. (1983). «Dinámica grupal e individuo no sistema de distribuição de privilégios na família». A LÓPEZ, N. (comp.). *Reproducción de la población y desarrollo*. n. 4. Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales.
- SELBY, H. A.; MURPHY, A.D.; LORENZEN, S. A. (1990). *The Mexican Urban-Household. Organizing for Self-Defense*. Austin: University of Texas Press. EUA.